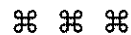

איילת פישר

שקר חינוכי

ראשי-פרקים

- א. סוגי שקרים
- ב. האם מותר לפעמים לשקר לפי ההלכה?
- ג. השיטות שאין חובה מהתורה
- ד. מהו "שקר חינוכי"
- ה. מדוע מותר לשנות מפני השלום?
- ו. חינוך לאמת
- ז. מרכזיותה של מידת האמת בעיצוב עולמו הנפשי של הילד

א. סוגי שקרים

בספרו "תורת אמך" מבחין הרב שלמה אבינר במספר סוגי שקרים:

1. לקיים הבטחות

לפעמים תורה מבטיח דבר-מה לילד כדי "לקנות" את התנהגותו הטובה של הילד. אם אחר כך ההורה מתחרט על כך שהבטיח זאת לילד, האם מותר לו לבטל את ההבטחה? בנוסף נשאלת השאלה, האם מותר להבטיח דבר-מה שאנו יודעים שאין באפשרותנו לקיים?

לפי הגמרא בסוכה מו,ב: לא יאמר אדם לילד: אתן לך דבר-מה מסוים ואינו נותן, שמא ילמד לשקר, שנאמר: "למדו לשונם דבר שקר". מכאן שלדוגמה האישית תפקיד מכריע, שכל פעם שהורה משקר הוא למעשה גם מרגיל את הבן שלו לשקר, ובמיוחד שקר כזה הפוגע בציפיית הילד למשהו, ואף הוא פוגע בנימים העדינים של חוש הצדק שהוא כל כך רגיש כידוע. אם כן, צריך לקיים את ההבטחה על אף כל הקשיים הכרוכים בקיומה. ופשוט שאסור מלכתחילה להבטיח כל מיני הבטחות שאנו יודעים שלא בטוח שנוכל לקיים אותן.

2. "השקר החינוכי"

האם "השקר החינוכי" מותר? לדוגמה: ילד קטן ששכח את התיק שלו, האם מותר לומר לו שהתיק שלו נפל לים אף על פי שההורים בעצמם לקחו את התיק שלו, וכל זה לצורך חינוכי (לאחר מכן מחזירים לילד את התיק שלו ומזהירים אותו שבפעם הבאה עליו לשמור עליו היטב)?

חז"ל לומדים מהפסוק "לא תגנובו" (ויקרא יט,יא) "לא תגנוב על מנת למיקט (בבא מציעא סא,ב) - רש"י מסביר שם שהכוונה בדברים אלו היא לגרום צער. וכן הסביר רבינו יונה בספר שערי-תשובה סעיף פה:

"לא תגנובו ולא תכחישו ולא תשקרו" (ויקרא יט,יא). אמרו רבותינו (ב"מ סא,ב) לא תגנובו על מנת למיקט, שלא יאמר, אגנוב כלי לפלוני בכדי לגרום לו שיצטער ונקוט בפניו ויזהר מאד בשמירת כליו, ואחר כך אחזירו לו.

מכאן נובע ש"הגזל החינוכי" אסור, וכיון שרבינו יונה הביא את כל הפסוק, יש מקום לומר שזה הוא עדיין בעניין שקר חינוכי.

אם יהיה שקר זה מותר, יחשוב הילד שהשקר הוא לגיטימי, מתוך כך ש"מעשה אבות סימן לבנים...". חייבים להנחיל עמוק לילד את התחושה שהשקר דבר אסור הוא ללא כל עוררין. חשוב מאוד ליצור אצל הילד גבול חד-משמעי וברור בנושא זה, ולא לתת לילד אפילו פתח אחד קטן לחשוב שיש מקרים בהם מותר לשקר.

3. שקר שמקורו בבניין עולם דמיוני

תופעה מאוד מוכרת היא, שילד משקר גם בלי שום תועלת מיוחדת עבורו. לפעמים הילד עושה זאת לשם הנאה סתם, או כדי לעורר יותר התעניינות בסיפוריו. לעתים הילד משקר גם מבלי שהוא אפילו שם לב לכך ומבלי שום כוונה. איך צריך ורצוי להגיב במקרה כזה?

השל"ה מדגיש: "ויגדיל לו עונש השקר אפילו בשיחה בטילה". ואכן, התוצאה של כל הנ"ל עלולה להיות בניין עולם דמיוני של שקר אצל הילד. גם נגד שקר מסוג זה יש לחנך, מפני שבסופו של דבר זה עלול להרחיק את הילד מאהבת האמת והדבקות בה. בספר משלי יב, כתוב: "תועבת ה' שפתי שקר", ובספר תהילים קיט, קכח כתוב: "כל אורח שקר שנאתי". במסכת סנהדרין פט, ב כתוב: "כן עונשו של בדאי שאפילו אומר אמת אין שומעין לו".

כיצד יש להגיב על הדבר?

נראה שאין שום טעם להתווכח עם הילד. עדיף לומר לו: "הרי גם אני וגם אתה יודעים שאין הדבר הזה נכון", או: "היית רוצה להיות מה שדמיינת". התגובה המדויקת משתנה כמובן בהתאם לגיל הילד, והיא מצריכה הרבה מאוד עדינות וחכמה, שהרי לא תמיד הילד מסוגל להבחין כמו שצריך בין העולם הממשי בו הוא חי לבין תמונת העולם המצטיירת לעתים בדמיונו, ואז בטעות רואים המחנכים את דבריו כשקר גמור ואף מענישים אותו.

4. התחכמויות של שקר

ילד ששיקר על מנת לעזור לאביו, לדוגמה, האם צריך לשבח אותו על כך? בגמרא (יבמות סג, א - כאן בתרגום לעברית) מובא הסיפור הבא:

רב היתה אשתו מצערת אותו. בכל פעם שהיה מבקש ממנה להכין לו מרק עדשים הייתה מכינה לו מרק פולים, וכאשר היה מבקש ממנה שתכין לו מרק פולים הייתה מכינה לו מרק עדשים.

כשגדל בנו חייה היה מוסר לאמו את דברי אביו הפוך. אמר רב לבנו: השתפרה אמך. אמר לו בנו: אני הוא זה שהופך את דבריך. אמר רב לבנו: "זהו שאומרים הבריות: היוצא ממך מלמדך חכמה. אף על פי כן לא תעשה כך, שנאמר: למדו לשונם דבר שקר".

מסיפור זה ניתן ללמוד כמה חידושים:

- א. שקר אסור אפילו בכדי "להסתדר" בחיים, ויתירה מזאת - אפילו לא כשהמטרה היא לכבד את אביו או את אמו.
 - ב. והחשוב ביותר הוא, שאסור למבוגרים בשום אופן לשמוח על "חכמות" מסוג זה שהילד עושה, שאין לך עידוד גדול מזה, בכדי לגרום לילד להמשיך במעשים כאלה, ככתוב בירמיה ד, כח: "חכמים המה להרע".
- שאלה נוספת העולה בעקבות הסיפור הזה היא: מה בעניין דיבור למען שלום? מחלוקת היא האם מותר לשנות לכתחילה או שמא רק בדיעבד. כאשר נוצר מצב מסובך, כמו לדוגמה שינוי הקב"ה את הדברים שאמרה שרה: "ואדוני זקן" (בראשית יח, יב), במצב כמו זה מסכימים הכול שמותר לשנות מפני השלום. הבעיה היא, האם מותר מלכתחילה להיכנס למצב מסובך של שקר?
- מסופר במסכת יבמות סג, א שרב (שעליו סופר גם הסיפור הנ"ל) היה נוהג לקנות מתנות לאשתו כאשר היה חוזר הביתה. כששאלו אותו התלמידים שלו: "הלא היא מצערת אותך?" השיב להם רב: "דיינו שמצילתנו מהחטא ומגדלת את בנינו". נמצא שגם ברקע הסיפור הקודם לא עמד מצב שסיכן את שלום הבית, ואולי משום כך הקפיד רב על השקר.

5. שקר של תועלת

השל"ה הביא סיפור על חסיד אחד, שתמורת כל הון שבעולם שהציעו לו לא היה מוכן בשום פנים לשקר. יש לבדוק את הדבר: האם מותר לאדם לשקר בכדי להרוויח כסף או לגרום לעצמו הפסד?

ראינו כבר בסיפור הקודם שרב גינה את בנו על שהשתמש בתחבולות שקר כדי שאביו יקבל מאמו את המאכלים שביקש ממנה. באשר לשאלתנו אין בכלל ספק שהדבר אסור על פי ההלכה. כמו שכתוב בשולחן ערוך, יורה דעה קח, א: "ואם יוכל להציל עצמו (הכוונה מעבירה) בכל אשר לו (בכל הונו) צריך ליתן הכל ולא יעבור לא תעשה". וכן כתב החפץ חיים בכלל א באר מים חיים ס"ק לגבי לשון הרע: "דאפילו על איסור דרבנן צריך גם כן ליתן כל אשר לו ולא לעבור עליהן". לכן צריך ללמד הילד שאסור בשום אופן לשקר אפילו אם ייגרם לו הפסד, וקל וחומר שאין לשקר כדי להציל את הכבוד שלו. מוסיף החפץ חיים (כלל א): "ועל זה וכיוצא בזה אמרו חז"ל (משנה, עדויות ה,ו) מוטב לאדם שיקרא שוטה כל ימיו חייו ואל יהיה רשע שעה אחת לפני המקום".

6. תערובת שקר

גם מתערובת קטנה של שקר אנחנו מצווים להישמר, כי נאמר: "מדבר שקר תרחק" (שמות כג, ז). לדוגמה: לבקש מאדם שיצטרף להיות עד רק בשביל להיכנס עמו לבית הדין, כדי שהאשם יראה שיש כביכול שני עדים נגדו ויודה באשמה. גם דבר כזה אסור. החפץ חיים בכלל א סע, א ובבאר מים חיים הדגיש, שלא רק ששקר אסור, אלא גם תערובות של שקר אסרה עלינו התורה, כמו שאסרה עלינו את השקר עצמו. וידוע הוא, שעל ידי תיבה אחת שנשתנתה בסיפור נשתנה העניין כולו, ומוכיח זאת מכל הדוגמאות שנותנת לנו הגמרא לגבי הפסוק: "מדבר שקר תרחק".

7. ישרותו של אדם כלפי עצמו

צריך אדם להיות ישר גם כלפי עצמו, כדוגמת חז"ל במסכת מכות כד, א: "ודובר אמת בלבבו" (תהילים טו, ב), כגון רב ספרא... שהיה לו חפץ אחד למכור, ובא אליו אדם אחד בשעה שהיה קורא את קריאת שמע והיה אומר לו: תן לי את החפץ בכך וכך דמים. לא השיב, כי סבור זה, שלא היה רוצה ליתנו בדמים הללו. הוסיף ואמר: תנהו לי בכך וכך יותר. לאחר שסיים את קריאת שמע אמר לו החפץ בדמים שאמרת בתחילה, שבאותם דמים היה בדעתי ליתנו לך (תרגום הגמרא ורש"י שם ע"פ שאילתות דרב אחאי גאון פי ויחי וראה מסילת ישרים פי"א).

ב. האם מותר לפעמים לשקר לפי ההלכה?

1. שיטת הסמ"ג

האם יש איסור כלשהו על פי ההלכה לשקר, ואם יש איסור כזה מה המקור שלו, מה ההיקף שלו ומהו טיבו?

ספר המצוות הגדול שבדרך כלל הולך בעקבות הרמב"ם סטה מדרכו זו, ומנה מצוות עשה מהפסוק "מדבר שקר תרחק" (שמות כג, יז), והביא כמה וכמה דרשות מפסוק זה במסכת שבועות ל, לא. אולם כל מי שיעיין בדרשות יראה שכולן מתייחסות להליך משפטי. אפשר לראות זאת בשתי הדוגמאות הבאות:

א. מניין לדיין שלא יעשה סניגורו לדבריו, תלמוד לומר מדבר שקר תרחק.

ב. מניין לתלמיד שיושב לפני רבו ורואה זכות לפני רבו ורואה זכות לפני רבו לעשר, מניין שלא ישתוק, תלמוד לומר "מדבר שקר תרחק".

באמצע הדברים שלו אומר הסמ"ג: "אמנם מותר לשנות בדבר השלום ולערב דעתו עם דעת הבריות". מתוך שאר הדברים שלו ניתן להבין שיש מצוות עשה של הרחקה מהשקר רק בנוגע ל"שקר" של הליך משפטי, ואף כי השקר בכלל הוא מידה מגונה ומותר לשנות במילים לערב דעתו עם דעת הבריות, בהליך משפטי אין הדבר כך, אלא דרושה "הרחקה". לכן הסמ"ג כותב: "ושניים שבאו לדין, אחד לבוש סמרטוטים ואחד לבוש איצטלא בת מאה מנה, אומרים למכובד כמותו או הלבישוהו כמותך כדי שלא תגרום לנו שנישא לך פנים או יעשה שליח, אמנם מותר לשנות בדבר השלום וכו'...".

2. שיטת ספר היראים

גם בעל ספר ה"יראים" מנה חובה להתרחק מכל שקר במסגרת "עמוד החמישי איסורים שאדם עושה בהם רע לשמים ולבריות ואינו גוזל ונהנה ממונו", וזאת מהפסוק "מדבר שקר תרחק". אולם לשיטתו אין הציווי מתייחס לכל שקר, אלא "שקר שיוכל לבוא שקרו לידי היזק חברו... אבל שקר שאינו בא לידי רעה לא הזהירה תורה עליו בדבר למד מעיינו שברשע רק לבריות. הכתוב מדבר דכתיב שקר תרחק ונקי צדיק אל תהרוג כי לא אצדיק רשע". לדבריו המאפיין של הדרשות במסכת שבועות הוא שהם שקרים שגורמים "היזק לחברו".

3. שיטת הרשב"ץ וספר החרדים

לפיהם יש חובה רחבה לומר את האמת, ואף לאמת דברו בעתיד, וזאת לפי "הן צדק", ולרשב"ץ גם "מדבר שקר תרחק". החובה היא לכל אחד, ואף כאשר לא נגרם נזק מהשקר.

4. שיטת הראב"ד והרי"ף

לשיטתם החובה מהתורה היא מ"הן צדק" ודווקא במקום שהינו אחד בפה ואחד בלב, ואין חובה לאמת את דברו כאשר השתנו הנסיבות. שיטה זו גם קובעת חובה לכל אחד וגם כאשר לא נגרם נזק מהשקר.

ג. השיטות שאין חובה מהתורה

הרמב"ם פוסק כרבי יוחנן, שדברים יש בהם משום מחוסר אמונה ובלבד שמדובר במתנה מועטת, כמסקנת הסוגיא בבבלי ב"מ דף מט. אולם גם באופן זה אין איסור, אלא אין רוח חכמים נוחה הימנו. במקום אחר נראה שהרמב"ם סבור שאפילו אין לומר "אין רוח חכמים נוחה הימנו". עם זאת, זה לא מונע לפרש את שיטת הרמב"ם שיש איסור דרבנן להיות מחוסר אמונה, וכרב בבבלי ב"מ וכרבי יוחנן ורב בירושלמי, אולם אף על פי שאין בהם משום מחוסר אמונה, אין רוח חכמים נוחה הימנו.

יחד עם מה שנאמר כאן סביר להניח לכולי עלמא שהשקר הוא מידה מגונה, וזאת משום שמצאנו סוגיות בש"ס שמחד גיסא משבחים את מי שדובר אמת, ומאידך גיסא הם מתירים לשנות במילים רק כאשר יש נסיבות מיוחדות.

ד. מהו "שקר חינוכי"

למרות ש"שקר חינוכי" אסור, בגלל שחומרת איסור אמירת שקר וההשלכות השליליות שלו גוברות על כל שיקול אחר, נפסק ברמב"ם ובשולחן ערוך, שמותר למחנך "להגות" את תלמידיו כדי "לחדדם". וזה לשונם (יו"ד רמז יב): "יש לרב להטעות את התלמידים בשאלותיו ובמעשים שעושה לפניהם כדי לחדדם וכדי שידע אם הם זוכרים את מה שלומדים". מקורם של הדברים האלה בסיפור המובא במסכת ברכות (דף לג, ב). תלמיד אחד התפלל בפני רבה ואביי בנוסח זה: "אתה (הקב"ה) חסת על קן ציפור, אתה חוס ורחם עלינו". רבה שיבח אותו על הסגנון שלו המקורי של הפנייה לקב"ה. אביי הקשה מהמשנה ש"האומר על קן ציפור יגיעו רחמין משתיקין אותו". מעירה הגמרא שגם רבה בעצמו התנגד לנוסח זה של התלמיד מאותה סיבה בדיוק, וכל כוונתו הייתה "לחדודי לאביי". כלומר, רבה רצה לגרות את אביי לחשוב ולבחון את התגובה שלו על תפילת התלמיד, ולבדוק אם הוא ישכיל להסתייג ולראות מה לא בסדר בתפילת התלמיד. רבה אמנם שיקר בכך ששיבח את התלמיד על התפילה המיוחדת שלו, אבל זו הייתה מעין "הצגה" בלבד למטרה חינוכית. בדומה לזה, מותר למורה "להציג" בפני התלמידים שלו שהוא שכח למשל תוכן לימודי מסוים, והאם יש מישהו מהתלמידים שיכול להזכיר לו.

יש מרבתינו שהתירו לשקר כדי לעורר אצלם מוטיבציה חיובית. לדוגמה: במסכת בבא מציעא (דף כג, ב) מובא שמותר לתלמיד חכם לחרוג מהאמת בשלושה נושאים, ביניהם "מסכתא". פירש רש"י, שאם נשאל על היקף ידיעותיו

במסכתות הש"ס, מותר לו להשיב תשובה הממעיטה בבקיאיות שלו בהן, "ומידת ענווה היא". אבל ה"עיון יעקב" הציע פירוש אחר: מותר לרב לומר לתלמידים שלו על מסכת מסוימת שהיא קלה למרות שהיא קשה, על מנת לזרו אותם ללמוד את המסכת הזאת, ובכך להגדיל את המוטיבציה שלהם לעסוק בה. פירוש נוסף, שיש לו גם היבטים חיוביים, מובא בספר "איי היס". אם קבעו ללמוד מסכת מסוימת, ואחר שינו את דעתם והם מעדיפים ללמוד מסכת אחרת, לא נחייב אותם לקיים את מחשבתם הראשונה משום שנאמר "מדבר שקר תרחק", אלא נתיר להם ללמוד את המסכת השניה. מדוע? מפני ש"אין אדם לומד אלא מה שלבו חפץ... וכיוון שעכשיו נפשם ולבם קשורים במסכת אחרת - לומדים אותה מה שלבם חפץ".

ה. מדוע מותר לשנות מפני השלום?

אם נניח שמטרת השקר היא אכן חינוכית, האם מותר לשקר בשביל זה? בפרקים הקודמים הזכרנו כי האמת נידחת לפעמים מפני השלום, אבל האם מותר לשקר בשביל חינוך? ומכאן נובעת שאלה עקרונית יותר, למה באמת נידחת האמת מפני השלום, והלא חותמו של הקב"ה אמת ואנו צריכים ללכת בדרכיו, ולשאוף לאמת המוחלטת?

לאמיתו של דבר, השלום הוא ערך עליון ונשגב הרבה יותר מהאמת, ואת זה למדנו מתוך התורה עצמה, מדברי האחים אל יוסף: "אביך ציוה לפני מותו לאמור כה תאמרו ליוסף" (בראשית נ, טז). מכאן למד רבי אילעא משום רבי אלעזר בר שמעון, שמותר לאדם לשנות בדבר השלום (יבמות סה). במדרש רבה פותחת מימרא זו בלשון: "תני רשב"ג אומר גדול השלום שאף השבטים דיברו דברים בדויים בשביל להטיל שלום בין יוסף וכו', שנאמר ויצו וכו' ולא מצינו שציוה וכו'".

ועדיין יש מקום לשאלה, שמא נפל פחד מוות על האחים ומשום כך שינו, ודבר זה מותר כמו כל פיקוח נפש? דומה שמשום כך דייקו בתלמוד הירושלמי לומר: "אמר רשב"ג, בא וראה כמה קשה אבק לשון הרע, שדברו הכתובים דברי בדאי כדי להטיל שלום בין יוסף לאחיו הדא הוא דכתיב ויצו וגוי' ולא מצינו שציוה כלום" (ירושלמי, פאה א, א). הראיה איננה מהאחים עצמם, אלא ממה שהתורה סיפרה דברי שקר שהאחים דיברו, ומכאן אנו לומדים שהדבר מותר. ואף יתירה מזאת אמר רבי נתן: מצווה (לשנות מפני השלום) שנאמר ויאמר שמואל איך אלך ושמע שאול וגוי'. תנא דבי רבי ישמעאל: גדול השלום שאף

הקב"ה שינה בו, דמעיקרא כתיב ואדוני זקן ולבסוף כתיב ואני זקנתי (יבמות שם). הרי לך שאפילו הקב"ה שהחותם שלו אמת שינה במקרה זה מפני השלום. וטעם הדבר הוא, כי אמנם חותמו של הקב"ה אמת, ואילו יכולנו צריכים היינו לשאוף לאמת המוחלטת, אך אמת זו לא קיימת במציאות בה אנו חיים, ובכל הדוגמאות הנ"ל לימדה אותנו התורה שאם אמירת האמת, בעולם של שקר, תגרום למחלוקת, מותר לשנות מפני השלום, כי איזו תועלת יש באמירת האמת, כאשר מחלוקת שתבוא בעקבותיה עלולה להרוס ולכלות. ולכן אפילו הקב"ה עצמו עם בריותיו החיים במציאות הזאת, נוהג לשנות מפני השלום שכל התורה כולה ניתנה בשביל לעשות שלום בעולם, שנאמר שכל דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום.

דבר זה הוטבע בטבע העולם עם בריאתו, וכך בבראשית רבה (פרשה ח,ה):
 א"ר סימון: בשעה שבא הקב"ה לברוא את האדם הראשון, נעשו מלאכי השרת כיתות וכתות וחבורות חבורות, מהם אומרים אל יברא, ומהם אומרים יברא. כאמור, חסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו (תהילים פ"ה).
 חסד אומר יברא שהוא גומל חסדים, ואמת אומר אל יברא שכולו שקרים. צדק אומר יברא שהוא עושה צדקות, שלום אומר אל יברא דכוליה קטטה. מה עשה הקב"ה? נטל את אמת והשליכו לארץ, כאמור ותשלך אמת ארצה (דניאל ח). אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: רבון העולמים, מה אתה מבזה תכסיס אלטיכסייה (חותם) שלך, תעלה אמת מן הארץ, כאמור, אמת מארץ תצמח (תהילים שם).

בעל 'תפארת ציון' כתב פירוש נחמד בדברי המדרש:

מפני שהמלאכים הם רוחניים ואין להם השגה בדברים הגשמיים, לכן אי אפשר להסביר להם שהצדיקים מתקנים גם במידת השקר, כמו שאמרו רבותינו שמותר לשנות בשביל השלום, והראיה שהקב"ה שינה באומרו לאברהם אבינו שאמרה שרה ואני זקנתי. לכן השליכו אותו לארץ, היינו שהלבישו אותו בגשמיות, שע"י יתבונן לפעמים השקר גדול מהאמת ויטכיס על בריאת האדם. ואחרי שהבין והטכיס בקשו המלאכים להעלות אותו למעלתו ברוחניות כמתחלה.

למותר לציין, שכל זה הותר אך ורק מפני השלום, ופרט לזה השקר הוא איסור תורה, והאמת היא יסוד כל התורה כולה, וכל המשקר דרך כלל חטאו גדול מאוד, אלא שחכמי האמת לימדו אותנו שהמשקר ב"תורת אמת" עונשו גדול וכו', וכבר נאמר, תורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצא בשפתיו בשלום ובמישור הלך עמי.

ו. חינוך לאמת

האם מורה חייב להגיד לתלמידים שלו תמיד את כל האמת? האם מותר לו, ואולי אפילו חייב, להעלים מהתלמידים שלו אמת כלשהי? האם הוא חייב לומר להם את האמת גם אם ברור לו שהתלמידים שלו לא יבינו את כל המשמעות שלה? האם מותר לו לומר לתלמידים שלו משהו שהוא לא אמת לאמיתתה? האם מותר למורה לומר לתלמידים שלו דבר שהוא בעצמו לא משוכנע עד כמה זה נכון ואמיתי?

התלמידים שלנו מרבים לשאול ורוצים לדעת הכול. יש חלק מהם ששואלים שאלות תמימות - שאלות "תם", ויש אחרים ששולחים שאלות "רשע" כחצים אל עבר המורה, וה"חכם" מנסה להעמיד את המורה במבחן על ידי שאילת שאלות מפולפלות.

לא רק על "שאינו יודע לשאול" נאמר: "את פתח לו". המורה חייב לענות לכולם תשובות כהלכה, ואם לא - הוא יחטא בשלושה דברים: יזרע בתודעה של הילד זרע של מידע בלתי-מדויק ואף מסולף, העלול להצמיח דעות של הבל ולסתום את צינורות ההבנה וההכרה, יפגום את דמות אישיותו המחנכת ויערער את בסיס האמון בינו לבין התלמידים שלו, ומעל לכל אלה - הוא יחטא לאמת וליושר, ומצוות החינוך תיעשה בפיו ל"מצווה הבאה בעבירה".

ובכן - האם האמת, כל האמת ורק האמת? ז'אן ז'אק רוסו ענה על התשובה הזו בצורה חיובית: "שקריהם של הילדים - מן המורים באים". אמנם הדברים מכוונים כלפי מורים קפדנים, שהעמידה שלהם ללא פשרה על חובת המשמעת גורמת לילד להגיד דבר שקר, אך משפט זה של רוסו כוללני עוד יותר: "לעולם יהיו דבריך חמורים, קצרים ומוחלטים, ואל תעמיד פנים של מהסס. איני צריך להוסיף, שכל דבריך יהיו אמת". ואם לפעמים קשה להגיד לילד את האמת - "מוטב לגזור שתיקה ולא לדחותו בתשובה של שקר... יש כמה עניינים, שבורות גמורה בהם יפה לילד. ואילו מה שאי אפשר להסתיר ממנו לעולם, מוטב שילמדנו שעה אחת קודם".

קדמו לרוסו דברי הרמב"ם: "אסור לאדם להנהיג עצמו בדברי חלקות ופיתוי, ולא יהיה אחד בפה ואחד בלב אלא תוכו כברו... ואפילו מילה אחת של פיתוי ושל גניבת דעת אסור, אלא שפת אמת ורוח נכון ולב טהור מכל עמת והוות". חז"ל הפליגו מאוד בגינוי השקר. "וגנות השקר אינו בשביל המרמה שבו, שמשתמש בשקר בשביל רווח המקווה לו ברמותו את רעהו, אלא אף השינוי שאינו משמש לגורם של אונאה, בסיפור דברים של מה בכך, בשם שקר

יכונה, ובכלל און השקר הוא" (חזון איש). לא נמצא שום מקור בדברי חז"ל שמתיר למורה "להחליף בדברו" כלפי התלמידים. אדרבה, נמצאו דברים מופרשים הקוראים לזהירות יתרה בתחום חינוך הילד לאמת וליושר (מעשה רב ואשתו ובנו חייא שנזכר לעיל).

כמה וכמה אזהרות חז"ל נאמרו בעניין אמירת אמת ושקר מכוונת בעליל גם כלפי המורה, כגון:

1. "כך ענשו של בדאי, שאפילו אומר אמת - אין שומעין לו" (סנהדרין פט, ב) - מורה הבודה דברים מלבו שהם לא אמת לאמיתתה, עלול לאבד את האמון של התלמידים שלו.
2. "למד לשונך לומר איני יודע, שמא תתבדה ותיאחז" (ברכות ד, א) - עדיף להתחמק מתשובה מאשר לענות תשובה שאינה אמת.
3. חייב אדם להיזהר בדברים שלו מכל סטייה, אף הקלה שבקלות, מן האמת כפי שהיא ידועה.
4. משנה אדם בדבריו מן האמת הפשוטה מפני ערכי מוסר, כגון השלום והצניעות.
5. גם במקרים כאלה אין לשנות מן האמת הפורמלית אלא כמידת ההכרח המוסרי.
6. שינוי הדברים מפני ערכי מוסר יוכל להיות מרחיק לכת יותר, ככל שמשמעותם האמיתית של הדברים ידועה וברורה לשומעים.
7. חובת הזהירות מכל סטייה מן האמת, על הסייגים הנ"ל, חלה גם על המורה והמחנך ביחסו עם הילד, והדברים אמורים לא רק בתחום החינוך המוסרי, אלא גם בתחום החינוך האינטלקטואלי ופיתוח החשיבה.

ז. מרכזיותה של מידת האמת בעיצוב עולמו הנפשי של הילד

השל"ה הקדוש שם דגש על כך שהשמירה על האמת היא הבסיס ליחסי האמון בין המחנך לחניך, והיא מנוף משמעותי ביותר בהתפתחות הרוחנית של החניך. וזה לשונו (שער האותיות אות ד): "כלל גדול יהיה לאב המייסר (=המחנך) בנו ושיהיה בטוח שהבן הולך בדרך הישר אף בסתר שלא בפני האב, יראה בכל כוחו להדריכו במידת האמת... נמצא כשתהיה מידת האמת תקיעה בלב הבן אז יקיים הבן את כל מצוות אביו". ומכאן אנו למדים בצורה ברורה ובהירה שבאווירה של שקרים אי אפשר לחנך!

בהמשך דבריו מסביר השלייה שאצל הרבה ילדים החשש והפחד מביקורת החורים גורמת למחסום חיובי בפני עשיית ה"רעי". הילד היודע שלאחר ביצוע מעשה כל שהוא יידרש לתת דין וחשבון על מעשיו. על מנת לחסוך מעצמו מנה הגונה של בושה, הוא "סר מרע ועושה טוב". אבל ילד שמקפיד לומר את האמת כל הזמן, לא מפחד משום דבר. הוא לא יכסה את עצמו בעזרת אי-אלו שקרים וסיפורים בדויים. בנוסף על הערך העצמי של מידת האמת, מידה זו גם מהווה מפתח לבנייה הרוחנית בתחומים נוספים.

השלייה מספר על שיטה שהוא למד מפי אחד מחכמי ירושלים:

והנה פה בירושלים עיר הקודש תוב"ב היה רגיל אצלי חסיד גדול מחסידי עליון הספרדיים, ואם היו נותנים לו כל חללי דעלמא (=כל הון בעולם) לא היה ח"ו מוציא מפיו דבר שאינו אמת בבירור. וסיפר לי מנהג אביו בעוד היו הוא ואחיו נערים, ובאה קובלנא שנעשה איזה עניין שלא כהגון, אמר: מי שיודה על חטאו ויודה על האמת אזי אמחל לו, רק יזהר מהיום והלאה שלא ישנה באולתו (=שלא יחזור על מעשיו). אבל מי שיכפור ואני אחקור ואדרוש שאחזו בשקר וכפר, אזי אעשה לו עונשים בכפלי כפליים. וכן עשה, מי שהודה - מחל לו ונתן לו מתנה עוד איזה מטבעות בעבור שהודה באמת, ולמי ששיקר - עונשו בעונשים גדולים. כך היה מגדל את בניו במידת האמת, והיה קונה את האמת במטבעות לקיים "אמת קנה", ונעשה בבנו החסיד הנ"ל טבע האמת עולמית.

וכך כתב רבי אליעזר פאפו בספרו "פלא יועץ" (ערך "אמת"):

אם יעשו בניו דבר שלא כהגון, יעשה שיוודו על האמת, ובכן ימחל להם באותו פעם ולא יכס רק יזרזם שלא יוסיפו לעשות (רע). ואם ידברו שקר, יוסיף להכותם מכה רבה על השקר.

גם הגר"א באגרתו המפורסמת בענייני חינוך שנשלחה לבני ביתו, מדגיש את החשיבות של החינוך למידת האמת, ומצווה על בני ביתו להעניש ביד קשה על "כזב", כלומר על אמירת דברי שקר.